

Z. ZINKEVIČIUS

DĖL LIETUVIŲ KALBOS KIRČIO IR PRIEGAIDŽIŲ RAIDOS

Daugelyje lietuvių kalbos tarmių kirčiuoti trumpieji balsiai žodžio kamiene yra pailgėję, o nekirčiuoti ilgieji – sutrumpėję. Intensyviau ilgėja kirčiuoti *a, e*, ne taip intensyviai *u, i*. Pirmųjų dviejų ilgėjimas palietė visas lietuvių kalbos tarmes, išskyrus buv. Klaipėdos kraštą, kur senieji gyventojai dažnai taria (galbūt dėl vokiečių kalbos įtakos) nepailgėjusius kirčiuotus *a, e*. Ilgėjimo intensyvumas ne visur vienodas: daugelis rytų aukštaičių ilgina iki pusilgių, kitose tarmėse – bemaž ar ir visai iki ilgujų.

Antroji pora, t. y. trumpieji *u, i* dėl kirčio ilginami menkliau. Trumpi išlieka pietryčių žemaičių ir bemaž visame vakarų ir pietų aukštaičių plote, taip pat kai kuriose lietuvių kalbos salelėse Baltarusijos TSR. Į šiaurės vakarus ir šiaurės rytus nuo šio ploto kirčiuoti *u, i* (žemaičių tarmėje paplatėję ir virte *o, e*) ilginami, bet irgi ne visur vienodai intensyviai, daugiausia menkliau negu ilginama kirčiuotus *a, e*.

Ilgieji balsiai nekirčiuotoje pozicijoje, kaip sakyta, turi tendenciją trumpėti. Intensyviausiai trumpinama dviejuose arealuose: vidurio Lietuvoje ir šiaurinėje žemaičių tarmės dalyje. Čia daug kur nekirčiuoti ilgieji balsiai sutrumpinami iki trumpųjų: tariama *dumėlis* ‘dūmelis’, *virėlis* ‘vyrelis’ ir pan. Daugelis rytų aukštaičių tetrumpina tik iki pusilgių: *du.mė.li.s*, *vi.rė.li.s* ir pan.

Sutaptinių dvibalsių *uo, ie* likimas nekirčiuotuose skiemenyse nesiskiria nuo ilgujų balsių: jie monoftongizuojami ir trumpėja: tariama atitinkamai *pa.dė.li.s*, *pe.nė.li.s* arba *padėlis*, *penėlis* / *pođėlis*, *peňėlis* / *puđėlis*, *pinėlis* ir pan.

Kitų dvibalsių sandai ilgėja arba trumpėja žiūrint priegaidės: tvirtapradžių ilgėja kirčiuotas pirmasis, tvirtagalių – kirčiuotas antrasis, o nekirčiuotus linkstama redukuoti. Sandų pailgėjimo resp. sutrumpėjimo intensyvumas labai įvairuoja ir, matyt, priklauso nuo įvairių tarmės fonetikos ir fonologijos ypatybių. Pakitimų diapazonas labai didelis. Antai pietų aukštaičiai taria *pí·rmas* šalia *mīškas*, o dalis rytų aukštaičių žodžio *mī·škas* pusilgį *i* netgi taria šiek tiek ilgesnį negu žodyje *pí·rmas*. Plg. tarimą *vė·lks* (daugelis žemaičių) / *vī·lks* (paaukštaityje) / *viļ.kas* (daugelis aukštaičių) / *viļ·kas* (rytų aukštaičiai).

Aptarti kiekybiniai vokalizmo pakitimai dažnai būna susiję su tam tikrais kokybiniais jo pakitimais: ilgėdami trumpieji balsiai paprastai virsta siauresniais, o

ilgasis vokalizmas trumpėdamas turi tendenciją platėti. Plg. šiaurės panevėžiškių *bū.va* 'būvo', *mī.šk's* 'miškas' (*ū.*, *ī.* siauri) šalia *bōvō* 'buvaū' (kirtis atitrauktinis), *mēškēl's* 'miškēlis' ir kt.

Visi šie reiškiniai rodo nuolat didėjantį kirčio vaidmenį lietuvių kalbos vokalizmo raidai. Galimas dalykas, kad šis procesas yra viena iš priežasčių, dėl kurių atsirado ilgųjų kirčiuotų balsių akūto ir cirkumflekso niveliacijos reiškiniai gana didelėje tarmių dalyje, ypač vidurio Lietuvoje.

Kirčio vaidmens nuolatinį didėjimą turėjo sukelti paties lietuvių kalbos kirčio pobūdžio pakitimas. Senovėje kirtis, matyt, neveikė ar visai menkai te veikė vokalizmo raidą. Taigi praeityje kirtis turėjo būti ne toks dinaminis, koks yra dabar. Skiemens priegaidė buvo nesusijusi su kirčiu. Kiekviena ilga šaknis ar morfema ne tik kirčiuota, bet ir nekirčiuota išlaikydavo savo priegaidę, taigi būdavo arba akūtinė, arba cirkumfleksinė.

Tose dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse, kuriose kirčio vaidmuo vokalizmo raidai tebėra palyginti nelabai intensyvus, išliko iki šiol tam tikri šaknų ir morfemų akūto arba cirkumflekso požymiai nekirčiuotuose skiemenyse. Ypač tai aiškiai matyti žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje, kur senoviniai nekirčiuoti skiemenys, gavę atitrauktinį kirtį, išlaiko pirmąją akūtinę arba cirkumfleksinę (jeigu prieš ilgą galūnę – vidurinę) priegaides, pvz., *gálvà* 'galvą', g. sg. *gálvūs* 'galvōs' (plg. *gálvą*), bet *mērgà* 'mergą', g. sg. *mērgūs* 'mergōs' (plg. *mērgą*). Į tai yra atkreipęs dėmesį Chr. S. Stangas¹, pasinaudojęs J. Aleksandravičiaus darbu apie Kretingos šnektą. Pažymėtina, kad šioje šnektoje kalbamas reiškinys iš tikrųjų yra daug prasčiau išlikęs, negu toliau į šiaurės rytus esančiose Salantų-Mosėdžio šnektose, gerai ištirtose A. Salio² ir B. Rokaitės-Vanagienės³.

Naujausi A. Girdenio tyrinėjimai⁴ rodo, kad nekirčiuotų skiemenų akūtas dar tebėra ne visai suplaktas su cirkumfleksu gana dideliame lietuvių kalbos plote. Daug kur, pavyzdžiui, moteriškosios giminės dalyvio *kaltà* (a. sg. *káltą*) ir būdvardžio *kaltà* (a. sg. *kałtą*) formos tebetariamoms kiek skirtingai, nevienodai tariamas žodžių *vienà* (plg. *vīenas*) ir *dienà* (plg. *diēną*) dvibalsis *ie* ir pan. Skirtumą išlaiko net pietiniai vakarų aukštaičiai (lietuvių bendrinės kalbos pamatas): čia dalyvis *kaltà* ir

¹ Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. – Oslo–Bergen–Tromsø, 1966, S. 138.

² Salys A. Lietuvių kalbos tarmės. K., 1935 (pataisytas ir papildytas leidimas Tiubingene, 1946).

³ Rokaitė B. Kai kurie nauji žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai. – Lietuvių kalbotyros klausimai, IV (Vilnius, 1961), p. 141–155.

⁴ Pirmiausia juos paskelbė 1973 m. jubiliejinėje mokslinėje konferencijoje, skirtoje akad. J. Endzelyno 100-sioms gimimo metinėms, žr.: Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. – Рига, 1973, с. 73.

būdvardis *kaltà* nēra tikri homonimai, pirmojo ryškesnis *a*, antrojo *l*, be to, pirmojo nekirčiuotas skiemuo intensyvesnis ir įtemptesnis.

Taigi lietuvių tarmėse nekirčiuotų skiemenų dvejopa priegaidė tam tikru mastu tebėra išlikusi iki šių dienų. Iš žinomų J. Endzelyno ir A. Abelės⁵ darbų matyti, kad tasai reiškinyt turimas ir latvių kalboje.

Visa tai rodo, kad praeityje skirtumas tarp nekirčiuotų skiemenų akūto ir circumflekso lietuvių kalboje yra buvęs kur kas ryškesnis, negu turimas dabar. O tai savo ruožtu nesuderinama su J. Kurilovičiaus postuluojuama koncepcija, jog priegaides baltų kalbose iš seno yra turėję tik kirčiuoti skiemenys. Visi nurodyti faktai remia tradicinę F. de Sosiūro, F. Fortunatovo, A. Leskyno, J. Endzelyno, K. Būgos, Chr. S. Stango pažiūrą apie kiekvienos šaknies bei morfemos priegaidę, nepaisant kirčio.

⁵ P vz., Par neuzsvērto zilbju intonācijām. — FBR, XII (Rīgā, 1932), 149—163.